

**ПІДСТАВИ ДЛЯ ЗМІНИ АБО РОЗІРВАННЯ
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ
THE BASES OF CHANGING OR CANCELLATION
OF THE CIVIL CONTRACTS BY THE LEGISLATION OF UKRAINE**

Святошнюк А.Л.,

*аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

У статті аналізуються загальні положення цивільного законодавства України щодо підстав для зміни або розірвання договору, визначається поняття зазначених підстав, вносяться пропозиції з удосконалення правового регулювання суспільних відносин у відповідній частині.

Ключові слова: цивільно-правовий договір, зміна цивільно-правового договору, розірвання цивільно-правового договору, підстави для зміни або розірвання цивільно-правового договору.

В статье анализируются общие положения гражданского законодательства Украины относительно оснований для изменения либо расторжения договора, определяется понятие указанных оснований, вносятся предложения по совершенствованию правового регулирования общественных отношений в соответствующей части.

Ключевые слова: гражданско-правовой договор, изменение гражданско-правового договора, расторжение гражданско-правового договора, основания для изменения либо расторжения гражданско-правового договора.

General provisions of the civil legislation of Ukraine concerning the bases for change or contract cancellation are analyzed. The concept of the specified bases is defined, suggestions for improvement of legal regulation of the public relations in the corresponding part are made in the article.

Key words: civil contract, change of the civil contract, cancellation of the civil contract, basis for changing or cancellation of the civil contract.

Постановка проблеми. Цивільно-правові договори укладаються для того, щоб виконуватися. Їх зміна або розірвання, згідно з чинним цивільним законодавством України, допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом. Глава 53 чинного Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) містить лише декілька загальних положень щодо зміни або розірвання договору (ст. 651-654), при цьому не визначаються поняття «зміна» і «розірвання» договору, не встановлюються загальні правила щодо односторонньої відмови від договору тощо. У підсумку виникають проблеми при застосуванні відповідних норм права на практиці, що, в свою чергу, знижує ефективність реалізації та захисту прав учасників договірних правовідносин.

Стан дослідження. Питання щодо зміни і розірвання договору та їх правових наслідків вивчали такі цивілісти, як М. М. Агарков, Т. В. Боднар, М. І. Брагінський, В. В. Вітрянський, В. П. Грибанов, О. С. Іоффе, І. С. Канзафарова, О. О. Красавчиков, І. В. Спасибо-Фатєєва та інші, проте до цього часу в юридичній літературі не існує єдності думок з більшості питань, що охоплюються окресленою проблематикою.

Автор цієї статті ставить перед собою **мету** здійснити аналіз загальних положень цивільного законодавства України щодо підстав для зміни або розірвання договору, визначити поняття зазначених підстав, внести пропозиції з удосконалення правового регулювання суспільних відносин у відповідній частині.

Виклад основного матеріалу. Стаття 651 ЦК України передбачає однакові підстави для розірвання або зміни договору [1], проте поняття «зміна» і «розірвання» договору не є тотожними. «Розірвання договору» – це припинення його дії. Під зміною ж слід розуміти внесення поправок до договору (можуть змінюватись його предмет, місце, строки виконання тощо), але його модель повинна залишитись без змін – тобто правовідношення не припиняється, як це відбувається при розірванні договору (ч. 2 ст. 653 ЦК України).

Як вірно стверджує О. О. Красавчиков, підстави зміни і розірвання договірних відносин – це «комплекс різноманітних за характером явищ, взаємодія яких тягне за собою рух цивільно-правових відносин (прав та обов'язків)» [4, с. 25].

У теорії цивільного права неоднозначно визначена кількість елементів, які входять до складу «руху» правовідносин.

Одні фахівці (наприклад, О. О. Красавчиков, В. Хропанюк) вважають, що підставами зміни чи розірвання правовідносин є «*норми права, юридичні факти та правосуб'єктність*» [5, с. 79]. При цьому під юридичним фактом розуміють «конкретну життєву обставину чи обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну чи припинення правовідносин» [4, с. 318].

Інші вчені (В. Синайський [7, с. 142], М. М. Агарков [8, с. 304], О. С. Іоффе [9, с. 622], І. В. Жилінкова [10, с. 378] та інші) до підстав зміни та розірвання цивільних правовідносин відносять *лише юридичні факти*. Ми погоджуємося з цією позицією і вважаємо недоцільним виділяти норму права як окремий елемент підстави розірвання вказаних правовідносин, оскільки цей елемент безпосередньо належить до іншого – юридичного факту. Під останнім, в контексті нашого дослідження, розуміється конкретна життєва обставина чи їх сукупність, з якими норми права пов'язують розірвання цивільних (зокрема, договірних) правовідносин. Наведене визначення означає: ті обставини, які спричиняють розірвання цивільних правовідносин, повинні бути передбачені нормою права. Ті з них, що не передбачені нормою права, не викликають правових наслідків у вигляді розірвання вказаних правовідносин. Що стосується правосуб'єктності, то її необхідно відносити до такого елемента складу правовідносин (зокрема цивільних), як суб'єкт правовідносин, і визначати поняття правосуб'єктності у зазначеному ракурсі.

Таким чином, *підставами зміни або розірвання цивільно-правового договору*, на нашу думку, слід вважати *юридичний факт чи їх сукупність, тобто життєву обставину або сукупність обставин, з якими норми цивільного права пов'язують зміну або розірвання договору*. Такі обставини мають юридичну силу лише для тих суб'єктів правовідносин, які знаходяться у договірних відносинах, а не будь-яких суб'єктів цивільних правовідносин.

Зміна і розірвання договорів регламентується главою 53 ЦК України, в якій чітко зазначені такі *підстави зміни або розірвання договору*: 1) за згодою сторін; 2) за ініціативою однієї з них (одностороння відмова від договору); 3) за рішенням суду.

Розглянемо перший випадок (*за згодою сторін*). Оскільки сторони добровільно, на свій розсуд, укладають договір, то й змінити або розірвати його вони можуть у

будь-який момент за взаємною згодою. У даному разі дії сторін стосовно зміни або розірвання договору за своєю юридичною природою належать до правочинів, тому до зазначених дій слід застосовувати норми, які встановлюють правила для регулювання правочинів. Наприклад, сторони укладають правочин, яким припиняють або змінюють раніше укладений договір оренди. Договір буде вважатися зміненим або розірваним з моменту укладення сторонами правочину про зміну або розірвання договору, якщо інше не передбачено у самому договорі.

Сторони можуть бути позбавлені права змінити або розірвати договір, якщо це прямо передбачено чинним законодавством. Так, відповідно до ч. 5 ст. 2 Закону України «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» умови договору про іпотечний борг, який був включений до консолідованого іпотечного боргу, змінам не підлягають [3]. Відповідно до зазначеної норми, сторони не мають можливості змінити умови такого договору навіть у тому разі, коли є спільна згода сторін щодо внесення змін до договору.

Зміна або розірвання договору за згодою сторін є двостороннім правочином, спрямованим на зміну або припинення договірних правовідносин. Кожен із контрагентів двосторонніх правочинів виражає свою волю, яка кореспондує відповідній волі іншої сторони і є її віддзеркаленням. Так, наприклад, волі однієї особи продати річ кореспондує воля іншої її купити [11]. У двосторонньому правочині дії кожної із сторін спрямовані на задоволення своїх інтересів (наприклад, у такому двосторонньому правочині, як договір купівлі-продажу, продавець реалізує свою мету отримати гроші, покупець же, навпаки, – набути право власності на цю річ).

Наступний випадок зміни або розірвання договору – *за рішенням суду*.

Частина 2 ст. 651 ЦК України визначає дві підстави для зміни або розірвання договору за рішенням суду на вимогу однієї із сторін: 1) істотне порушення договору другою стороною; 2) інші випадки, встановлені договором або законом.

Розглянемо *перший випадок*. Закон встановлює, що договір може бути розірваний на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною, якщо інше не передбачено договором або законом (ч. 2 ст. 651 ЦК України).

Як зазначено у ЦК України, *істотним* є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору. При цьому треба враховувати, що істотний характер порушення договору полягає не в розмірі збитків, а у їх співвідношенні з тим, чого могла очікувати відповідна сторона від виконання зобов'язання контрагентом [12, с. 437]. Тому істотне порушення договору може характеризуватися і незначним розміром збитків. Такого висновку можна дійти на підставі вивчення відповідної судової практики.

Так, наприклад, власники земельних ділянок одного з сіл Чернівецької області уклали договори оренди землі з сільськогосподарським підприємством (СГП). У лютому 2010 року вони звернулись до суду із позовними заявами про розірвання договорів оренди землі та стягнення несплаченої орендної плати за 2009 рік, яка за умовами договорів оренди землі повинна бути виплачена до 31 грудня. Позовні заяви орендодавці мотивували тим, що СГП допустило істотне порушення договору, що є підставою для розірвання договору за рішенням суду відповідно до статті 651 ЦК України. Крім того, позивачі вказували, що СГП використовує землі не за цільовим призначенням, оскільки не обробляє її.

У березні 2010 року, до винесення рішення судом першої інстанції, СГП виплатило орендодавцям заборговану орендну плату з урахуванням індексу інфляції, а також у добровільному порядку сплатило неустойку та 3% річних.

Незважаючи на добровільне виконання зобов'язання, суд першої інстанції у травні 2010 р. виніс рішення, яким розірвав договори оренди землі, укладені власниками та СГП. Своє рішення суд мотивував тим, що відповідач (СГП) вчасно не розрахувався з позивачами за оренду землі. Крім того, суд вважав встановленим, що СГП не обробляє землю належним чином, тобто не використовує її за цільовим призначенням. В рішенні суд першої інстанції послався, зокрема, на статтю 651 ЦК України, відповідно до якої, договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом. Істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору [2].

Істотне порушення договору однією із сторін не є єдиною підставою, яка надає право заінтересованій стороні звертатися з позовом до суду. У нормі ч. 2 ст. 651 ЦК України міститься застереження, що договір за рішенням суду може бути розірваний і в інших випадках, встановлених договором або законом.

Так, при укладенні договору сторони за взаємною згодою можуть передбачити в ньому конкретні обставини, з настанням яких пов'язується право однієї із сторін звернутися до суду із вимогою про розірвання договору. Наприклад, в договорі оренди житлового приміщення сторони можуть зазначити, що у разі, якщо орендар зіпсує майно, яке належить орендодавцеві, заінтересована сторона може звернутися до суду з вимогою про розірвання договору.

Що стосується інших випадків, *встановлених законом*, що надають право сторонам звернутися до суду із вимогою про розірвання договору, то як приклад можна навести положення ч. 1 ст. 1308 ЦК України, згідно з якими спадковий договір може бути розірвано судом на вимогу відчужувача або третьої особи, в разі невиконання набувачем його розпоряджень, або на вимогу набувача у разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача.

Розглянемо й інший приклад. Так, згідно з п. 1 ч. 1 ст. 755 ЦК України, договір довічного утримання (догляду) може бути розірваний за рішенням суду: 1) на вимогу відчужувача або третьої особи, в користь якої він був укладений, у разі невиконання або неналежного виконання набувачем своїх обов'язків, незалежно від його вини; 2) на вимогу набувача.

На нашу думку, недоліком наведеної норми є те, що закон передбачає дуже широкі підстави для звернення до суду із вимогою про розірвання договору. Так, заінтересована сторона може у будь-якому випадку вимагати розірвання договору. Пропонуємо більш детально конкретизувати такі обставини, зокрема, доповнити п. 2 ч. 1 ст. 755 ЦК України такими словами: «договір довічного утримання (догляду) може бути розірваний за рішенням суду на вимогу набувача внаслідок неможливості виконання ним своїх обов'язків (наприклад, у разі втрати ним працездатності, або значного погіршення його матеріального становища та ін.)».

А тепер перейдемо до третього випадку зміни або розірвання договору – у разі *односторонньої відмови від нього*.

Частина 3 ст. 651 ЦК України містить загальне правило про зміну або розірвання договору у разі односторонньої відмови від нього, яке є одним із випадків, що підпадають під загальне правило ст. 615 ЦК «Одностороння відмова від зобов'язання».

Чинний ЦК України передбачає такі основні види односторонньої відмови від договору: 1) як санкцію за порушення умов договору другою стороною; 2) як право на вчинення односторонньої відмови без застосування заходів цивільно-правової відповідальності; 3) як безпідставну відмову від договору за відсутності порушень умов договору другою стороною з покладенням на сторону, що

відмовилася, негативних правових наслідків, передбачених договором або законом [13, с. 299]. Тобто відмова від договору, за своєю правовою природою, в одних випадках може розглядатись як захід оперативного впливу, який суб'єкт договірних правовідносин може застосувати без звернення до компетентних органів, тобто як захід самозахисту. В інших випадках (коли відбувається взаємна відмова сторін від договору шляхом укладення правозмінюючого або правоприпинюючого правочину) відмова від договору буде одним із засобів зміни або розірвання договірних зобов'язання.

Необхідно зауважити, що в ЦК України та інших законодавчих актах, поряд із поняттям «відмова від договору», вживаються також такі терміни, як «відмова від зобов'язання», «відмова від правочину», «відмова від виконання зобов'язання», а іноді (як синонім) – «розірвання договору». Слід зауважити, що підстав для розмежування понять «відмова від договору» та «відмова від зобов'язання» немає, оскільки особа, відмовляючись від договору як правочину, одночасно відмовляється і від прийнятих на себе зобов'язань, своїх прав та обов'язків за договором. Навпаки ж обставлять справи із поняттями «розірвання договору» і «відмова від договору». Ці терміни різні, хоча й близькі за змістом. У ЦК України відсутні законодавчі визначення цих понять, тому пропонуємо такі визначення: «розірвання договору» – це передбачене законом або договором право особи своїми активними діями припинити дію невиконаного або частково виконаного договору в судовому порядку. **«Одностороння відмова від договору»** – передбачений законом або договором спосіб його розірвання, що застосовується в односторонньому порядку стороною договору в разі його порушення контрагентом, або припинення дії договору, укладеного на невизначений строк. Поняття «розірвання договору» є ширшим і включає в себе поняття «одностороння відмова від договору».

За загальним правилом, одностороння відмова від зобов'язання не допускається, якщо інше не встановлено договором або законом. Передбачається відмова від правочину за законом і договором. В законі, наприклад, в ст. 739 ЦК України зазначається, що платник безстрокової ренти має право відмовитися від договору. Іноді в законі є пряма вказівка на обставини, з настанням яких у однієї із сторін виникає можливість відмовитися від правочину. Наприклад, за ст. 1056 ЦК України кредитор має право відмовитися від надання позичальникові передбаченого договором кредиту частково або в повному обсязі у разі порушення процедури визнання позичальника банкрутом, або за наявності інших обставин, які явно свідчать про те, що наданий позичальникові кредит своєчасно не буде повернений. Також одностороння відмова від правочину може застосовуватись стороною як оперативна санкція за вчинене контрагентом правопорушення – невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язання. Як зазначив В. П. Грибанов, відмова від договору є оперативною мірою універсального характеру, спрямованою на повне припинення відносин управомоченої особи з несправним контрагентом [14, с. 151].

Одностороння відмова є волевиявленням однієї сторони, що спрямована на задоволення її особистих інтер-

есів. Заінтересована особа звертається до суду з метою зміни або розірвання договору. Як наслідок цього, виникають певні юридичні наслідки, що передбачені ст. 653 ЦК України (у разі відмови від договору частково – зміна умов договору; у разі відмови від договору у повному обсязі – розірвання договору). Таким чином, односторонню відмову від договору в тих випадках, коли вона допускається законом або договором, можна кваліфікувати, як односторонню правочин, оскільки вона є волевиявленням особи, спеціально спрямованим на виникнення юридичних наслідків цивільно-правового характеру.

У разі односторонньої відмови від договору лише в певній частині (частково) договірне зобов'язання не припиняється, а змінюється. Зазначена зміна відбувається не шляхом зміни умов договору, а шляхом припинення частини зобов'язання.

У разі відмови від договору у повному обсязі – зобов'язання припиняється та це призводить до певних юридичних наслідків. Так, одностороння відмова від договору в повному обсязі є одним із способів розірвання договору (поряд із розірванням договору у судовому порядку і розірванням договору за згодою сторін), спрямованих на припинення правових зв'язків між сторонами договору.

Слід зауважити, що законодавство не визначає конкретного моменту, з якого договір вважається розірваним у разі односторонньої відмови. Тому частину 3 ст. 651 ЦК України можна доповнити абзацом другим такого змісту: «договір вважається розірваним або зміненим з моменту, коли одна сторона дізналась або повинна була дізнатись про односторонню відмову іншої сторони від виконання договору повністю або частково, якщо інше не передбачено чинним законодавством, договором або не впливає з характеру відмови від виконання договору».

Однак треба пам'ятати про можливість відкликання односторонньої відмови під час повідомлення про розірвання чи зміну договору. Суть цього питання полягає у тому, що сторона, яку повідомлено про зміну чи розірвання договору, може зробити певні кроки для мінімізації втрати свого майна, що після повернення відклику може негативно вплинути на майнове становище особи. Тому пропонуємо наступне вирішення даної проблеми – доповнити частину 3 ст. 651 ЦК України абзацом третім такого змісту: «сторона, яка заявила про односторонню відмову від виконання договору, повністю або частково не може відкликати дану відмову з моменту, коли вона буде доведена до іншої сторони, якщо законом або договором не передбачено інше».

Висновки. Враховуючи вищезазначене, підставами для зміни або розірвання цивільно-правового договору слід вважати юридичний факт чи їх сукупність, тобто життєву обставину або сукупність обставин, з якими норми цивільного права пов'язують зміну або розірвання договору. З метою вдосконалення правового регулювання суспільних відносин, що виникають у разі зміни або розірвання договору, пропонується доповнити частину третю ст. 651 ЦК України абзацами другим і третім, в яких визначити момент, з якого договір вважається зміненим або розірваним, та момент, з якого сторона не може відкликати свою відмову від договору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

Нормативні акти:

1. Цивільний кодекс України : закон України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40–44.
2. Постанова Чернівецького окружного суду від 20 травня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vaas.gov.ua>.
3. Закон України «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» від 19.06.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>.

Спеціальна література:

4. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве [Текст] / О. А. Красавчиков // Категории науки гражданского права : избранные труды : в 2 т. – М. : Статут, 2005. – Т. 2. – 494 с. – (Классика российской цивилистики).
5. Корецкий А. Д. Теоретико-правовые основы учения о договоре [Текст] / А. Д. Корецкий. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 211 с.
6. Цивільне право України [Текст] : підруч. у двох книгах / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – Кн. 1. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 720 с.

7. Тихомиров Ю. П. Публичное право [Текст] / Ю. П. Тихомиров. – М. : БЕК, 1995. – 162 с.
8. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву [Текст] / М. М. Агарков // Избранные труды по гражданскому праву. – М., 2002. – Т. 1. – 460 с.
9. Иоффе О. С. Советское гражданское право [Текст] / О. С. Иоффе // Иоффе О. С. Избранные труды : в 4 т. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – Т. II. – 511 с.
10. Гражданское, торговое и семейное право капиталистических стран [Текст] : сборник нормативных актов / под. ред. В. К. Пучинского, М. И. Кулагина. – М. : Изд-во УДН, 1989. – 293 с.
11. Спасибо-Фатеева І. В. Юридична природа односторонніх правочинів // Мала енциклопедія нотаріуса, № 4(22), серпень 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.yurradnik.com.ua/stride/men/?m=archive&y=2005&mag=37> – Назва з екрану.
12. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право [Текст] / Книга первая : Общие положения. – М. : Статут, 2006. – 520 с.
13. Договірне право України. Загальна частина [Текст] : навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова [та ін.] ; за ред. О. В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 896 с.
14. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав [Текст] / В. П. Грибанов. – Изд. 2-е. – М. : Статут, 2001. – 411 с.